

Василь Кремень

МИСЛИТИ – ОЗНАЧАЄ ДІЯТИ

MYŚLEĆ – OZNACZA DZIAŁAĆ

TO THINK – IS TO ACT

«Мислення становить велич людини...
Уся гідність людини міститься в її мисленні».

(Б. Паскаль)

Людина завжди прагне досягати досконалої діяльності розуму, який відкриває світ невідомого шляхом перетворення елементів самосвідомості на ідеї, прагнення, знання. Бажання розуму бачити реальне життя активним є його сутністю, і немає такої думки, яка виявилася б для нього останньою. Докази, концепти й положення розум викладає завдяки своїй здатності мислити. Спокуса осягти достеменність життя змушує розум здійснювати комбінаторику думок, пропонувати нові форми мислення, у яких виникає безліч чудесних речей: він бачить, як хаос, що постає єдиною сутністю дійсності, породжує порядок, як необхідність вибудовується з невизначеності, як унікальний випадок утворює загальне правило, як другорядна деталь розсіює головне. Розум наділяє людину моральною гідністю. «Хто розумний, той добрий», – говорив давньогрецький філософ *Сократ*. Прагнення добра надає розуму аналітичної могутності, яка дозволяє сміливо йти шляхом пошуку істини.

Культура мислення у філософії. Розум людини сміливо й рішуче стверджує, що немає у світі багатшого джерела для творчості й натхнення, ніж інтелектуальне життя. В його просторі відбуваються всі події і драми соціального та індивідуального буття, для нього ніщо людське

не є чужим. Розум стверджує, що існує цілий світ безмежного інтелектуального бачення. Це особливий світ – світ мислення, який відкриває простір від таїни свідомості до розуміння її наукової чіткості, світ відкриття неочікуваної випадковості, яка наближає до правди життя. Через інтелектуальні зусилля, які входять у глибини наших можливостей, розгортаючись на полях абстракції, мислення відкриває людське в людині.

Мислення виникає у лоні філософії. Очевидно, заворожуюча безмежність зоряного неба й моральних принципів, про що з поетичним натхнення говорив видатний німецький філософ *I. Кант*, покликали до життя інтелектуальні зусилля перших античних філософів. Їх ідеї сформували основи європейської цивілізації, фундаментом якої стала культура раціонального мислення. «Для того щоб побачити предмет або явище, потрібні очі, – говорив видатний представник філософії Еллади *Платон*. – Однак, щоб зрозуміти сутність речей і подій, потрібно мати розум і вміння мислити». Ця настанова проходить через усю історію філософії, визначаючи її рівень і параметри. Одні філософи, прагнучи до розуміння природи й творчості, намагалися перевершити те, що зробили інші, і стати нарівні з найбільш знаменитими попередниками. Інші, навпаки, ставали на шлях самовідречення й відмови від слави. Причому самі обставини мисленнєвої дії породжують калейдоскоп сподівань: очікування, коли як дар з'явиться форма або яка-небудь ідея; звичайне слово, здатне перетворити неможливе на факт реальності; бажання і втрати; перемоги і поразки, нескінченність терпіння й осяяння знайденої істини. Радість мислення як творчої дії у своїх найвищих формах здатна пробуджувати високі духовні прагнення, як і розуміння пафосу й драматизму звичайного життя. «Наукове пізнання або філософські поняття й усезагальні істини, – писав *Г. В. Ф. Гегель*, – вимагають основи, насамперед мислення, яке розвивається з невиразного відчуття життя до рівня вільної свідомості... Людина, котра володіє здоровим глуздом і розсудком, має цю свою дійсність (мислення. – *В. К.*), яка становить конкретне здійснення її індивідуальності, знання, набуте нею шляхом самосвідомості й глузду»¹.

За філософією залишається право шукати й знаходити відповіді на найбільш актуальні та важливі питання, які ставить життя. Це право зумовлене її здатністю надавати мисленню сили енергії, можливості вести суто інтелектуальні справи на високому рівні категоріального узагальнення. В наш час, в епоху прагматизму й «чистого розрахунку», заміни мислення й міркування «технологізмом» і «конструктивізмом», часто

¹ Гегель Г. В. Ф. *Философия духа* / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – Т. 3. – М.: Мисль, 1977. – С. 145.

можна почути слова про втрату філософією свого значення, про знецінення її теорій, про її заміну конкретними науками. Подібна позиція аргументується тим, що пізнавальний процес відбувається занадто швидко, зростає потреба все уточнювати, отримувати вигоду «тут» і «тепер». У результаті імена видатних мислителів залишаються в шкільних або університетських підручниках і програмах. Проте видатний французький поет і філософ *П. Валері* вважав: для того, щоб побачити, як імена цих мислителів знову знаходять свою енергію, силу, твердість, завдяки якій колись з'явилися, достатньо подумати про живу активність їх носіїв і про форму, яку прийняла ця активність, про їх життєву необхідність. «Тоді ми зрозуміємо, – робить висновок *П. Валері*, – при всьому тому, що повне спростування, виявлення хиб, остаточне забуття, відсутність адептів і навіть велика кількість витлумачень можуть виснажити, спустошити й перетворити на руїни, вичерпати філософію, зробити її неприйнятною та навіть зарозумілою для більш пізньої епохи, вони все ж не можуть не визнавати її оригінальну конструкцію і твердість справжнього твору мистецтва, якщо вона хоч одного разу ними володіла»².

Через твір мистецтва у філософії постає мислення. Воно відкриває колосальні можливості для розуміння й перетворення існуючого простору соціуму й культури. Сутність мислення полягає саме в цьому. Фактично, все починається з мислення. Великий німецький поет *Г. Гейне* стверджував, що у Франції перед тим, як відрубали голову королю, відрубали голову Богу. Тобто Велика французька революція не виникла сама по собі, стихійно, а була підготовлена тривалою мисленнєвою роботою видатних філософів-просвітителів – *Вольтера, Руссо, Дідро, Гольбаха, Монтеск'є* та ін. Вони, зокрема, опиралися на досвід критичного аналізу попередньої філософії та науки, здійснений *М. Монтелем, Р. Декартом, Б. Паскалем*, які виплекали ідею свободи духу й слова для європейської людини. Знамените декартівське «*Cogito ergo sum*» («Я мислю, отже, існую») стало предтечею відповідного інтелектуального середовища, у якому могли виникнути ідеї необхідності знання, розуму, виховання, а в їх лоні – свободи, рівності, братства – цінностей, заради яких і потрібно жити, боротися й повмирати.

Революція гідності і новий спосіб мислення. Якщо брати новітню історію, то те саме можна сказати про Революцію гідності, яка відбулася в Україні в 2013-2014 рр. Насамперед вона стала результатом інтелектуальної напруженої діяльності, що зумовило виникнення нової системи

² Валери П. *Декарт* / П. Валери // Вопросы философии. – 2005. – № 12. – С. 162.

мислення, позбавленого догматів минулого, мислення, яке вибрало цінності європейської цивілізації: свободу, демократію, можливість вільно вибирати перспективи життя відповідно до власних пріоритетів. Тепер кожний повинен відчувати вимоги, прийоми й можливості нового мислення таким чином і так послідовно, щоб, думаючи про розбудову своєї держави, знати, що думати про себе і навпаки.

У процесі аналізу й оцінки Революції гідності доцільно згадати видатного німецького філософа ХХ ст. *О. Шпенглера*, який, міркуючи про внутрішню форму історії, відмінної від простого плину часу, вважав, що «всередині» її є «щось», яке «керує» виникненням і протіканням у ній подій, діяльності особистостей тощо. «...Не *Наполеон* оформив ці ідеї (ідеї Французької революції. – *В.К.*), а вони його, – говорить *О. Шпенглер*, – і, зійшовши на трон, він повинен був і надалі здійснювати їх у боротьбі з єдиною державою, яка бажала *того ж*, – з Англією. Його імперія – творіння французької крові, але англійського стилю. У Лондоні зусиллями *Локка*, *Шефтсбері*, *Кларка*, насамперед *Бентама* була розроблена теорія «європейської цивілізації» – західного еллінізму – і перенесена в Париж *Бейлем*, *Вольтером* і *Руссо*. В ім'я цієї Англії парламентаризму, ділової моралі й журналістики люди воювали при *Вальмі*, *Маренго*, *Ієні*, *Смоленську* і *Лейпцігу*, і в усіх названих битвах англійський дух здобував перемогу – над французькою культурою Заходу»³. Щодо останніх слів філософа, то йдеться про те, що «зріла» західна культура була повністю французькою, але вже в другій половині ХVІІІ ст. в Парижі англійський парк одержав перемогу над французьким, чуттєвість – над *esprit* (духовністю), мода, поведінка, меблі, фарфор Лондона – над модою Версалу.

Отже, спосіб мислення, який був виявом більш передових, більш життєствердних ідей (у цьому випадку англійської філософії і суспільної практики), став умовою перемоги, яка ствердила Велику Британію як наймогутнішу країну ХІХ ст. Її досягнення визначили ряд нових принципів європейської цивілізації. Українська Революція гідності стала їх результатом, оскільки відчула в їх контексті смисл реального світу й цінність справжнього життя, поставивши грандіозне завдання – втілити цю смислову дійсність світу в людині. Тим самим увести в практику основне завдання людиноцентризму – зробити світ таким, у якому людина стверджує себе. Революція гідності реалізувала одвічне прагнення української людини до духовної енергії Заходу, його свободи, схильності до невтомних пошуків, здатності до відкриття, до глибини його досвіду.

³ Шпенглер *О. Закат Европы* / *О. Шпенглер*. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С. 222.

Саме європейський тип розвитку «надав нині всьому світу свої риси, і до того ж раціональне мислення одержало всезагальне поширення, ставши підтвердженням його переваги», – зазначає *К. Ясперс*⁴. Отже, саме принципи європейської цивілізації породили необхідність відповідного способу мислення, форму його сприйняття світу, що означило подальший вибір Україною життя як історичний вибір.

Спосіб мислення як критерій визначення епохи. Можна сказати, що в мисленні людський дух знаходить найбільш повну реалізацію, завдяки якій визначається епоха й узагалі вся історія. Нагадаємо, що вже представники німецької класичної філософії вважали, що насамперед мислення, причому всього народу, відіграє визначальну роль в історії. Раціональне зерно тут полягає в тому, що епоха визначається мисленням, яке розвивається історично, тобто мисленням, яке досягає певного рівня історичного й соціокультурного розвитку. Отже, епоха створюється людиною завдяки творчій силі мислення. Іншими словами, повнота епохи визначається тим, що її «сутність переміщується *всередину* людини – у її спосіб мислення, яке досягло певного історичного рівня»⁵.

Так, критерієм, який визначає епоху й відокремлює її від інших епох, є сфера мислення та ідей людини. Важливість цього положення підтверджується тим, що епоху визначають ті ідеї і той спосіб мислення, життєвість яких засвідчена часом і дієвістю впливу на соціальнокультурний, політичний, економічний процеси. Спосіб мислення епохи – це одночасно концепція внутрішньої «історичної логіки», на основі якої формується відповідна часу і його запитам культура мислення. У процесі її функціонування виробляються поняття, на основі яких даються відповіді на питання, поставлені навколишнім світом перед людиною. Вироблені поняття оформлюються в *парадигму*, яка надає можливість знайти потрібні відповіді на різні питання, утворюючи ідеї, образи, враження, систему понять і уявлень. Це і є діяльністю мислення, яке потрібно розглядати не лише як систему чи інструмент, але і як спосіб управління речами, соціокультурними феноменами та історичними й політичними процесами.

Вирішення питання про те, яке місце в структурі, у системі способу мислення займає певне поняття або ідея, залежить від часу, епохи. Нині ми говоримо про інформаційну епоху, головним структурним елементом якої є суспільство, засноване на знаннях. В індустріальному суспільстві

⁴ Ясперс К. *Смысл и назначение истории* / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – С. 38.

⁵ Оруджев З. М. *Способ мышления эпохи: Философия прошлого* / З. М. Оруджев. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – С. 230.

основним стратегічним ресурсом був капітал, а в інформаційному суспільстві – знання. «На відміну від інших природних енергій, – зазначає Дж. Нейсбіт, – знання не підлягає закону збереження: його можна створити, його можна знищити, але головне – знання синергічне, тобто ціле, як правило, більше суми своїх частин... Продуктивність знання вже стала ключовим моментом для продуктивності праці, конкурентоздатності й економічних досягнень. Знання вже стало базовою галуззю, тобто такою, котра забезпечує економіку істотним і центральним ресурсом виробництва»⁶. Безумовно, не лише економіку, а й усі інші сфери суспільства, оскільки додаткова вартість створюється не працею, а знанням.

Ситуація домінування знання наповнює сучасну епоху новим змістом, що вимагає нового способу мислення. Сутність сучасної епохи становлять революційні зміни в житті людини, які зумовлені нестримним потоком нових ідей і постійно зростають. Потрібно зауважити, що в історії, як говорить Е. Тоффлер, відбувалися нескінченні «революції», які змінювали стару техніку на нову, змінювали уряди. Але при цьому саме суспільство залишалося практично незмінним, як і люди, що його складають. Однак справжні революції змінювали не лише техніку, а й соціальні інститути, повністю перетворювали рольові структури суспільства. Не всі нові ролі й нові права будуть залишатися в майбутньому в той час, як до нас будуть нестримно приходити все нові економічні, технологічні й соціальні зміни. Причому паралельно з «трансформацією суспільних ролей та їх меж відбувається ще більш швидка трансформація інфраструктури наукових знань, база яких швидко розширюється у всіх сферах, на яку опираються соціальні зміни»⁷. Ця обставина надзвичайно актуальна для українського життя.

Мислення як умова розширення індивідуальних та соціальних здібностей. В умовах соціоекономічних і технологічних трансформацій стверджуються повсюдно індивідуальні здібності, що призводить водночас до зміни форм колективності. Не всі люди мають потреби, які відповідають часу. Проте кожний індивід повинен пройти серйозну підготовку, щоб володіти «індивідуальними здібностями» й потребами. Нова форма колективності передбачає відповідні зовнішні та внутрішні умови виникнення й формування, що спостерігається у сфері використання комп'ютерних мереж. Передумовою цього процесу є розосередження людей, чому, безсумнівно, сприяє розвиток комп'ютерних технологій.

⁶ Нейсбіт Дж. *Мегатренды* / Дж. Нейсбіт. – М., 2003. – С. 29-30.

⁷ Тоффлер Э. *Революционное богатство* / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; ПРОФИЗДАТ, 2008. – С. 21-22.

Ідеться про факт зовнішнього «розширення» людини, що досягається завдяки використанню новітніх технологій, зокрема інформаційних мереж. Безмежно розширивши світ людини, вони зняли просторовочасові межі, змінивши відносини людини з реальністю крізь призму можливостей, що виникають.

Факт «розширення» людини вказує її найважливіший аспект – децентралізацію людей. «Децентралізація створює нові центри, і їх стає все більше, а отже, і більше можливостей і варіантів вибору для окремих особистостей. Бізнес децентралізований, і можна знайти собі роботу там, де хочеш жити, у сільській місцевості або будьде... Домашній комп'ютер дає можливість працювати усамітнено, якщо ви – один з тих небагатьох, хто вибирає таку можливість. Завдяки децентралізації політичної влади зміни можна проводити на місцях, і це, фактично, єдиний спосіб їх проводити. Децентралізація – могутній рушій (генератор) соціальних змін»⁸. У таких нових, створених інформаційними мережами політичних умовах рішення досягаються не за допомогою одержання більшості голосів, а шляхом творчого пошуку, який вимагає нового мислення, нової логіки, нового міркування, одночасно їх породжуючи.

Така ситуація формує тип свободи, який передбачає іншу справедливість, засновану на творчій нерівності. Вона означає винагороду за індивідуальний внесок у розвиток суспільства та його сфер. Визначальна роль, таким чином, буде належати «індивідуальним здібностям». Сучасний розвиток соціокультурного життя підтверджує, що значну кількість функцій, які в минулому індивід віддавав колективу, він опанував і виконує сам. У багатьох сферах людина перестала бути залежним членом колективу, перетворилася на самостійну ланку його функціонування. Результати діяльності колективу тепер залежать від творчих здібностей індивіда або, іншими словами, творчо мислячого індивіда. Те, що з'являється в результаті творчості, — завжди щось нове, непередбачуване, неочікуване порівняно з тим, що уявлялося людиною мислячою на початковому етапі. Мета, наближаючись, відкриває перед нею іншу картину світу. А мислення та його результати (ідеї, концепції, проекти, моделі) можуть не лише вражати своєю оригінальністю, а й стати реальним підґрунтям подальших соціокультурних та інших трансформацій.

Характер цих трансформацій змінює також і спосіб мислення епохи. Його зміна й перехід на новий рівень займає певний час, здійснюється частинами, оскільки «раптово», «відразу» все справжнє, соціально зна-

⁸ Нейсбит Дж. *Мегатренди* / Дж. Нейсбит. – М., 2003. – С. 189.

чуще швидко не здійснюється й не приходить. Необхідно враховувати, що всі основні «фактори минулого» вже містилися, як зародки, як атоми, у минулому, створеному людиною. Цей спосіб формування дійсний як для існуючих інститутів соціального життя, так і для моральних ідеалів, включаючи індивідуалізм, сумісний з гуманізмом, і зростаючу свободу індивідів. Така постановка питання може бути застосована й до процесу виникнення та формування способу мислення епохи. Зокрема спосіб мислення сучасної епохи в явній або неявній формі містить у собі також ті поняття, категорії й логічні зв'язки, що й попередні. Можна зробити висновок, що в одному й тому суспільстві, державі різні групи людей (у переносному сенсі) належать або до різних епох, або всі належать до однієї епохи, але «сповідують» різні способи мислення, які були досягнуті в різні часові виміри й історичні епохи⁹. Як в освітньому процесі або науковому пізнанні – ми використовуємо знання всіх попередніх епох.

Мисленеві основи соціально-економічних трансформацій. Сучасна в нашому розумінні людина живе в теперішньому часі, вона володіє інноваційним мисленням, а цінності й прагнення минулих світів тепер цікавлять її лише з «історичної точки зору» (К. Юнг). У такій ситуації виявляється внутрішній і зовнішній зв'язок між способом мислення сучасної епохи і способом розвитку суспільства. Чим більше свобод, тим більший прогрес у розвитку нового способу мислення. Інформаційне суспільство, яке засноване на перманентних удосконаленнях усіх сторін суспільства, включає зміну мислення як процес, який забезпечує розуміння суспільних трансформацій та продуктивну діяльність. Це зумовлено перетворенням інформації і знання на головний ресурс епохи, що якісно змінило також економічні основи життя.

Так, виникнення глобальної електронної грошової системи з вільно «плаваючими» валютами світу, коливання її вартості є результатом удосконаленої комп'ютерної технології та супутникового зв'язку. Тепер жодний центр не може домінувати на валютному ринку так, як декілька великих центрів домінують на ринках акцій, на товарних ринках, у банківській справі, – зазначає американський історик економіст Дж. Везерфорд. Більш крупний і швидкий прибуток можна одержати на фінансових ринках, ніж на комерційних, тому що фінансову власність можна передати миттєво електронними засобами, водночас як потік товарів між країнами може тривати певний час, тижнями й місяцями. Ця обставина вимагає високого рівня інтелекту й мислення тих, хто здійснює

⁹ Оруджев З. М. *Способ мышления эпохи: Философия прошлого* / З. М. Оруджев. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – С. 378.

нині економічну й фінансову діяльність. Перед тим, як діяти, вони повинні приймати миттєві рішення, бути здатні передбачати й адекватно реагувати на проблему, вміти читати послання й символи своїх партнерів і конкурентів. У глобальній економіці виникає нова глобальна еліта, яку стимулює й захищає влада електронної технології; вона не віддана якій-небудь одній країні; вона мислить по-новому з урахуванням нових викликів і умов¹⁰.

Ця ситуація свідчать про необхідність переосмислити засади старої економічної системи. «В інформаційній економіці, – вказує Дж. Нейсбіт, – додаткова вартість створюється не працею, а знанням. Марксова теорія вартості, народжена на початковому етапі індустріальної економіки, повинна бути замінена *теорією вартості, яка створюється знанням*. В інформаційному суспільстві додаткова вартість створюється знанням»¹¹. Помилка традиційного підходу, на якому ґрунтувався марксизм, очевидно, полягала в тому, що не наука детермінована економікою, а навпаки – економіка детермінована знанням і сформованим на його основі способом мислення. Тепер знання може створювати не лише соціокультурні, а й економічні цінності. На це повинна бути орієнтована також сучасна освіта.

У ситуаціях практичного життя сучасний спосіб мислення стверджується шляхом стабільного, безперервного зростання наукових знань, які призводять до постійного оновлення й удосконалення технологій. А це виводить за рамки вузько зрозумілої наукової теорії та передбачає розгляд її філософськометодологічних передумов, зокрема реконструювання того духовного контексту, певної смислової мережі, яка в кожному епоху визначає людську діяльність і мислення. Результатом цього є десинхронізація – накладання часових й просторових змін один на одну. Якщо ці зміни розглядаються на фоні революції в системі знань, ми одержуємо можливість оцінити все перетворююче значення подій, що відбуваються. Ці процеси не впливають на саму лише економіку, підприємці не можуть просто впровадити систему заснованого на знанні управління і рухатися далі. Сучасні зміни впливають на процес прийняття рішень, і тому важливо, на яких постулатах засновані – правильних або неправильних. Ми живемо в епоху, коли наші перевірені часом критерії визначення істин-

¹⁰ Везерфорд Дж. *История денег: борьба за деньги от песчанника до киберпространства* / Дж. Везерфорд. – М.: ТЕРРАКнижный клуб, 2001. – С. 316.

¹¹ Тоффлер Э. *Революционное богатство* / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; ПРОФИЗДАТ, 2008. – С. 28.

ного й хибного самі виявляються під сумнівом», – вказує Е. Тоффлер¹². А сумнів, як відомо, є основою пізнання істини. Боротьба навколо питання про істину є частиною процесу зміни нашого мислення в розумінні глибинних основ нашого життя.

Особливість сучасного мислення зумовлена спектром прояву поліфонії індивідуальних способів організації соціального життя та його стилів. Відповідно ідея про суспільство різних можливостей проникла в інші сфери: релігію, мистецтво, музику, розваги, створивши культурну, етнічну, расову різноманітність, характерну для країн, чільних у розвитку сучасної цивілізації. Така тенденція розповсюджується на всі сфери духовного життя людини, яка починає все більше домінувати. У цій різноманітності головним об'єднуючим елементом є бажання реалізувати енергію інтелектуального дослідження, тобто духовну наснагу. Багато-варіативність, неповторність, охоплення всіх ступенів і градацій, які відокремлюють один полюс цілого від його іншої сторони, неперервність переходів з одного стану в інший як «креативний крок» – такі перші, вихідні риси нашої нової епохи. Характерна для неї багатоплановість рішень, оновлення всіх сфер діяльності полягає у застосуванні нових інтелектуально-мисленнєвих підходів. Адже в інформаційному суспільстві для реалізації творчих задумів буде використовуватися знання, а не фізична могутність, і технології майбутнього стануть розширювати й збагачувати наші інтелектуальні здібності, наповнювати розумінням і спрямованістю на пізнання сутності світу.

Специфіка синергетичного мислення. Важливе значення для розвитку мислення в сучасну інформаційну епоху має її невизначеність, яка породжує безліч можливостей. Невизначеність є імпульсом для творчості, тому постає однією з головних характеристик мислення, яке можна назвати синергетичним. Насамперед це мислення «нелінійне», яке застосовується до складних систем. Для суспільства й людини підхід з позиції методології складних систем і нелінійної динаміки зовсім не заперечує специфіку свідомості, мислення, духу і свободи волі людини. Цей підхід – один з аспектів опису поведінки людини, подій, феноменів соціокультурного життя з позиції загальних паттернів поведінки складного у світі взагалі. Це положення відповідає нинішній універсалізації нелінійного (ймовірно, поліваріантного) характеру опанування природного й соціального життя, а також інтелектуального середовища існування людини, що пов'язано з актуалізацією категорій і смислів сучасної культури.

¹² Тоффлер Э. *Революционное богатство* / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; ПРОФИЗДАТ, 2008. – С. 546.

У контексті міждисциплінарної методології, яка найбільше підходить до розуміння сучасності, для пояснення зростаючої складності всіх сфер соціального життя, ми приходимо до усвідомлення нелінійності навколишнього світу – природного й соціального. Це означає невизначеність у функціях розподілу ймовірностей, отже, існує можливість здійснення навіть малоймовірних подій. Екстремальні події стають нормою, а не винятком у складному світі, у якому ми живемо. Нелінійність означає можливість розростання флуктуацій (випадковостей). Нелінійна система проходить через ситуації неусталеності й безпосередньо залежить від початкових умов; малозначущі події, незначні відхилення, флуктуації можуть призвести до колосальних наслідків. «Синергетичні ефекти нелінійних взаємодій, – вважає відомий німецький учений *К. Майнцер*, – не можуть бути передбачені в їх віддалених наслідках. Окрім того, нелінійність означає масштабну інваріантність структур світу як у їх просторовому, так і в часовому аспекті»¹³.

З позицій нелінійного мислення суспільства, народи, люди є результатом різновекторної діяльності з більшим або меншим рівнем свободи. З всезагальної точки зору можна спостерігати окремих індивідів, які здійснюють внесок своєю активністю в колективне положення суспільства, відображаючи культурний, політичний, економічний та інші параметри його порядку. Вказані параметри сильно впливають на індивідів цього суспільства, орієнтуючи їх активність, посилюючи й послаблюючи їх установки та здібності. Цей тип зворотного зв'язку характерний для складних динамічних систем (суспільства, свідомості тощо). Якщо контрольні параметри умов навколишнього середовища досягають певних критичних величин завдяки внутрішнім і зовнішнім взаємодіям, то соціальні перемінні можуть зміщуватися у сферу нестабільності, з якої можуть виникати різноспрямовані альтернативні шляхи. Йдеться про те, що незначні, але непередбачувані випадкові дії (наприклад, дії дуже небагатьох впливових людей, наукові відкриття, нові технології) можуть стати вирішальними при виборі одного з різноспрямованих шляхів, за яким буде, можливо, розвиватися суспільство або реалізовуватися людина.

Нелінійне мислення дає можливість усвідомити, що глибокі проникнення в динаміку самоорганізації високорозвинених систем роблять необхідною нашу відмову від парадигми централізованого контролю. Однак самоорганізація може призводити й до небажаних результатів. Так, потрясіння в політичному житті часто виходять зпід контролю, що

¹³ Майнцер К. *Вызовы сложности в XXI веке. Междисциплинарное введение / К. Майнцер // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 97.*

призводить до негативних наслідків у житті суспільства. Тому необхідно дотримуватися балансу між самоорганізацією й відповідним рівнем контролю. Глобальні кризи (фінансові, духовні, геополітичні, екологічні тощо) мають потребу в розробці й застосуванні відповідних, також глобальних стратегій і міжнародної кооперації між народами. Управління складністю повинно враховувати невизначеність, що існує в реальному світі, а не ігнорувати її. Управління складністю – це структурований процес, який скорочує індивідуальні затрати, збільшуючи тим самим можливості для соціального, технологічного й наукового пізнання та вивчення досвіду глобального співжиття¹⁴. У гуманітарних науках, насамперед в освіті, ми повинні прагнути до побудови самоорганізуючих систем з контролем нових властивостей. Виявляючи з позицій такого мисленнєвого підходу глобальні тренди й параметри порядку складної динаміки, ми маємо шанс впровадити наші плани реформи освіти в життя, що складає власне його сенс.

Синергетичний аспект сучасного мислення, таким чином, зумовлений розумінням складності насамперед природного й соціального життя, яке під час усе більш глибокого вивчення постає у своїй невизначеності, непередбачуваності, можливість неочікуваних змін. У цьому контексті, якщо коротко охарактеризувати сутність синергетичного бачення еволюції мислення, у центрі уваги постають три основні ідеї: а) принципова відкритість систем наукового знання й навчальнопізнавальної діяльності; б) нелінійність еволюції наукового знання й інтелектуальних здібностей людини; в) самоорганізація складних систем, до яких насамперед відносяться свідомість, пізнання, мислення, творчість тощо. Іншими словами, під еволюцією мислення потрібно розуміти розвиток не лише систем наукового знання, освітньокультурної діяльності, а й пізнавальних здібностей людини. Сутність еволюції наукового знання в системі нелінійного мислення може бути зрозуміла через ідею поліваріантності, альтернативності шляхів еволюції науки, тобто різноманітності підходів, напрямків, традицій тощо. Поіншому в сучасному світі жити, діяти, творити, реалізовувати програми, проекти й у цілому протистояти все більш складним викликам неможливо.

Методи і способи нелінійного мислення в «суспільстві знання». В силу свого когнітивного характеру нелінійне мислення призводить до нового конструктивного діалогу між фахівцями різних наукових дисциплін. Зазначаючи, що в наш час людство наблизилося до досягнення

¹⁴ Майнцер К. *Вызовы сложности в XXI веке. Междисциплинарное введение* / К. Майнцер // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 97-98.

невиправної невизначеності своєї історії, видатний французький філософ *Е. Морен*, який, окрім усього, є президентом «Асоціації складного мислення» (*Association pour la pensee complexe*), створеної у Франції, ставить завдання навчати розумінню «людських умов». Це означає, що в планетарну еру, у якій ми живемо, пізнання людини передбачає насамперед осмислити її місце у світі. Прогрес знання в космології, геофізиці, екології, біології, дослідженнях доісторичного періоду змінили наші уявлення про Всесвіт, Землю, життя та власне людину. Однак ці знання поки розрізненні, тому виникає епістемологічна проблема. Її сутність у тому, що неможливо досягнути складну єдність людини ні шляхом так званого «розділяючого мислення», яке зображує людську природу поза космосом, у якому ми живемо, поза фізичною матерією й духом, з яких ми утворені, ні шляхом «редукційного мислення», яке зводить людську єдність до суто біоанатомічного субстрату. Гуманітарні науки розділені на обособлені сфери дослідження, тому людина стає невидимою, зникає, як «слід на піску». Виникає необхідність для системи освіти «великого возз'єднання розсіяних знань, які є результатом досліджень у природничих науках, для осмислення місця людини у світі, а також знань, нагромаджених у гуманітарних науках, щоб пролити світло на багатомірність і складність людини»¹⁵. Інтеграція в ці досягнення гуманітарного знання й культури досягається через креативи нелінійного мислення, яке може пояснити всі виклики сучасності.

Вказуючи на роль і значення синергетичної методології в сучасній освіті, в зміст якої входить нелінійне мислення, зазначимо її подвійний характер. Поперше, може йтися про синергетичні підходи до освіти, нелінійний спосіб мислення й організацію процесу навчання й виховання; подруге, можна говорити про освіту через синергетику, шляхом передавання й поширення сучасних знань. У першому випадку синергетика виступає як метод освіти, а в другому – як її зміст. В обох випадках потрібно опиратися на можливості нелінійного (синергетичного) мислення.

У його контексті синергетичні методи освіти включають насамперед самоосвіту. Справа в тому, одне з ключових понять синергетики – самоорганізація у процесі навчання означає самоосвіту. Інші методи: нелінійний діалог, пробуджуюче навчання, навчання як інактивізація, як адаптивна модифікація, гештальтнавчання. Усі названі методи змушують пізнавати, думати, знати, міркувати, творити, уявляти, вступати в

¹⁵ Морен Э. *Образование в будущем: семь неотложных задач* / Э. Морен // Синергетическая парадигма: синергетика образования. – М.: ПрогрессТрадиция, 2007. – С. 47.

діалог, обговорювати й пропонувати своє. Усе це фундаментальні дії, що практикуються у найбільш передових навчальних закладах, ставлячи завдання одержати сучасну, творчо мислячу людину. Вона повинна «добре мислити», що означає такий «спосіб мислення, який дозволяє «схопити» текст і контекст, індивіда і його оточення, локальне і глобальне, багатомірне, коротко кажучи, складне ціле, тобто умови людської поведінки», – вказує *Е. Морен*¹⁶. Таке всебічне осмислення дає можливість зрозуміти як об'єктивне, так і суб'єктивне, хибне та істинне, раціональне та ірраціональне, моральне та аморальне в науковому пізнанні й соціальній життєдіяльності.

Нові системи наукового пізнання й нові підходи до освіти вимагають інших, відповідних до вимог сьогодення способів передавання й поширення породжених інформаційною епохою знань. Насамперед ідеться про всебічну розробку засобів візуалізації знань через систему сучасних інформаційнокомп'ютерних технологій. Усі способи, методи й аспекти сучасного мислення потребують подальшого розвитку й реформування. Потрібно зважати, що для продуктивного розвитку освіти й наукового пізнання необхідно розуміти мислення як інтерсуб'єктивну діяльність. Серед її основних способів потрібно виокремити діалог, гру й розуміння. За своєю практичною, пізнавальною й комунікативною значущістю ці способи та здатності мислення як інтерсуб'єктивної діяльності виражають сутнісні, глибинні якості людини. Вони є основою спілкування людей, відрізняючись один від одного особливою взаємопов'язаністю, регулярністю, правилами й раціональністю. При цьому діалогічні способи мислення містять елементи ігрових дій і процесів розуміння так само, як ігрове мислення протікає в діалогічних формах і передбачає взаєморозуміння, а самі способи розуміння опосередковуються ігровими й діалогічними засобами. У контексті сучасних соціокультурних потреб і вимог потрібно зауважити, що якими б не були інші інтерсуб'єктивні способи мислення, у них завжди обов'язково присутні елементи діалогу, гри й розуміння¹⁷.

Властивості діалогічного мислення обговорювалися й вивчаються в термінах найширших філософських, культурологічних, риторичних, логічних, політичних та інших інтерпретацій і тлумачень. Інтерес до ви-

¹⁶ Морен Э. *Образование в будущем: семь неотложных задач* / Э. Морен // Синергетическая парадигма: синергетика образования. – М.: ПрогрессТрадиция, 2007. – С. 83.

¹⁷ Шилков Ю. М. *Язык и познание: Когнитивные аспекты* / Ю. М. Шилков. – СПб: Владимир Даль, 2013. – С. 396-397.

вчення діалогічного мислення зростає в зв'язку з постійними змінами соціальної, політичної, економічної ситуації в сучасному світі, з процесами інформатизації суспільного життя, зміною перспектив культурного й науковотехнічного процесу, потребою в нових моделях освіти й навчання. Мислення як гра виражає ідеальний аспект гри як вид людської діяльності, що відбувається повсякденно (в понятійних та емоційних формах). Мислення як розуміння є необхідною умовою і засобом спілкування, діяльності, методом пізнання та відіграє роль пояснення, інтерпретації, тлумачення. Творча продуктивність мисленнєвої діяльності людини визначається її здатністю зрозуміти світ іншої людини й тим самим – зрозуміти саму себе.

У сучасних дослідженнях виокремлюється поняття «методологічної культури мислення». Ідеться про типові для конкретної історичної епохи пізнавальні орієнтири, які проявляють себе як ідеал раціональності; як методологічні навички й «інструменти» дослідження; як форми усвідомлення дослідником себе суб'єктом пізнання. Особливе значення має те, що сучасний етап розвитку науки супроводжується визнанням дослідницькою та освітянською спільнотою факту співіснування концептуальних систем, які опосередковують різне розуміння, інтерпретацію одних і тих самих явищ, процесів і при цьому не виключають, а взаємодоповнюють одне одного. Внаслідок цього сучасний дослідник і освітянин повинен навчитися формувати достовірне знання в умовах наявності в теоретичному пізнанні та взаємозбагачення різних теоретикометодологічних систем аналізу й відліку¹⁸. Можна стверджувати, що в сучасному пізнанні відбувається формування методологічної культури мислення, заснованої на узгодженні різних стилів мислення, типів методологічної рефлексії суб'єкта пізнання, різних способів і підходів у навчанні.

У ситуації співіснування в сучасній філософії, освіті та науці якісно різних методів і способів мислення одним із ключових факторів збереження наукової раціональності як умови досягнення істини і цінностей сучасної культури, факторів самозбереження науки й розвитку теоретичного пізнання стає здатність дослідників до взаємоповаги, розуміння значущості праці «близьких» і «далеких» представників наукових товариств. При цьому незалежно від змісту їх діяльності узгодити чужі уявлення зі своїми власними, виміряти незнайомі форми мислення відповідно до стандартів раціональності та істинності. Сучасна наука і освіта опинилися в ситуації, коли можливість їх самозбереження, відтворення,

¹⁸ Медведєв В. А. *О тенденциях развития методологической культуры мышления* / В. А. Медведєв // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 161.

розвитку залежить від уміння вчених формувати достовірне знання в умовах взаємодії в просторі пізнання й навчання множини концептуальних систем відліку, у процесі формування нових вимог до методологічної культури мислення.

Мислення – це феномен, завдяки якому людина пізнає, опановує й підкорює світ, одночасно змінюючись сама. «У мислячої людини й совість інша», – кредо класичної філософії. Мислення є запорукою творчої діяльності, яка формує таланти, відкриття й досягнення яких визначають специфіку епохи. Мислення «вбудовує» індивіда в культуру й систему знань, які водночас є його продуктом. У сучасному світі, перенасиченому інформацією, мислення позбавляє від непотрібного, мінливого, від хибних цінностей і стереотипів масової свідомості, відкриваючи тим самим простір для самореалізації людини. Завдяки мисленню людина стає мудрою. За *Платоном*, мудрий не завжди є всезнаючим. Мудрість – це не актуальне знання, а потенція розуму. Мудрість є могутній інструмент пізнання, оскільки мудра людина черпає знання з величезної сфери невиявленого й прихованого в її розумі і душі. Мудрість є джерелом мислення, яке відкриває всі шляхи для продуктивного пізнання та практики.

Анотація: У статті охарактеризовано проблему культури мислення у філософському дискурсі. Визначено, що за філософією залишається право шукати й знаходити відповіді на найбільш актуальні та важливі питання, які ставить життя. Це право зумовлене її здатністю надавати мисленню сили енергії, можливості вести суто інтелектуальні справи на високому рівні категоріального узагальнення. Визначено, що у наш час, в епоху прагматизму й «чистого розрахунку», заміни мислення й міркування «технологізмом» і «конструктивізмом», часто можна почути слова про втрату філософією свого значення, про знецінення її теорій, про її заміну конкретними науками. Доведено, що у ситуації співіснування в сучасній філософії, освіті та науці якісно різних методів і способів мислення одним із ключових факторів збереження наукової раціональності як умови досягнення істини і цінностей сучасної культури, факторів самозбереження науки й розвитку теоретичного пізнання стає здатність дослідників до взаємоповаги, розуміння значущості праці «близьких» і «далеких» представників наукових товариств.

Ключові слова: культура мислення, нелінійне мислення, суспільство знань, синергетичне мислення, соціально-економічні трансформації

Abstract: The article is devoted to the problem of a culture of thinking in philosophical discourse. It was determined that philosophy has the right to seek and find answers to the most urgent and important issues rose by life. This right is due to its ability to provide thinking with power of energy as well as possibility to deal with intellectual cases on the highest level of categorical generalization. It is determined that in our time, in the

era of pragmatism and «pure calculation», replacing thinking and reasoning by «tehnologizm» and «constructivism», you can often hear the words about the loss by philosophy of its value, depreciation of its theories, its replacement by specific sciences. It is proved that in a situation of coexistence in modern philosophy, education and science quite different methods and ways of thinking, one of a key factor preservation of scientific rationality as a condition for achieving truth and values of contemporary culture, factors for science self-preservation and the development of theoretical knowledge is the ability of researchers to mutual respect, understanding of investigation significance of «close» and «far» representatives of scientific societies.

Keywords: culture of thinking, nonlinear thinking, knowledge society, synergistic thinking, socio-economic transformation

Бібліографія

- Валери П. *Декарт* / П. Валери // Вопросы философии. – 2005. – № 12. – С. 159-168.
- Везерфорд Дж. *История денег: борьба за деньги от песчаника до киберпространства* / Дж. Везерфорд. – М.: ТЕРРАКнижный клуб, 2001. – 320 с.
- Гегель Г. В. Ф. *Философия духа* / Г. В. Ф. Гегель // Энциклопедия философских наук. – Т. 3. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.
- Майнцер К. *Вызовы сложности в XXI веке. Междисциплинарное введение* / К. Майнцер // Вопросы философии. – 2010. – № 10. – С. 81-98.
- Медведев В. А. *О тенденциях развития методологической культуры мышления* / В. А. Медведев // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 161-164.
- Морен Э. *Образование в будущем: семь неотложных задач* / Э. Морен // Синергетическая парадигма: синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 24-96.
- Нейсбит Дж. *Мегатренды* / Дж. Нейсбит. – М., 2003. – С. 29-30.
- Оруджев З. М. *Способ мышления эпохи: Философия прошлого* / З. М. Оруджев. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – 400 с.
- Тоффлер Э. *Революционное богатство* / Э. Тоффлер, Х. Тоффлер. – М.: АСТ; ПРОФИЗДАТ, 2008. – 569 с.
- Шилков Ю. М. *Язык и познание: Когнитивные аспекты* / Ю. М. Шилков. – СПб: Владимир Даль, 2013. – 542 с.
- Шпенглер О. *Закат Европы* / О. Шпенглер. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2000. – 1376 с.
- Ясперс К. *Смысл и назначение истории* / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.